

Η συμβολή του Οδυσσέα Τσαγκαράκη στις ομηρικές σπουδές

Μιχαήλ ΠΑΣΧΑΛΗΣ*

Non omnis moriar multaue pars mei
vitabit Libitinam.

(Οράτιος, Ωδές 3,30,6-7)

ΜΕ ΑΥΤΑ τα λόγια ο Ρωμαίος λυρικός ποιητής Οράτιος κλείνει το τρίτο βιβλίο των Ωδών του, έχοντας προηγουμένως διακηρύξει με υπερηφάνεια ότι συνέθεσε έργο προορισμένο να ζήσει αιώνια. Οι δημιουργοί της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας επένδυσαν στη μνήμη των μεταγενεστέρων για να υπερβούν το πεπερασμένο της ανθρώπινης ύπαρξης. Και φαίνεται πως είχαν δίκιο: 2023 χρόνια μετά τον θάνατό του ο Οράτιος είναι πιο ζωντανός παρά τον καιρό που ζούσε, τουλάχιστον όσον αφορά στη σημερινή οικουμενική απήχηση του έργου. Στον δικό μας αλλά και σε άλλους πολιτισμούς ο άνθρωπος επενδύει στη μνήμη των επιζώντων, στη μνήμη του στενού κύκλου των συγγενών και φίλων, οπότε η ανάμνηση διατηρείται για όσο διάστημα συνεχίζουν να υπάρχουν αυτοί που τον γνώρισαν, ή πάλι στη μνήμη του κοινού ή μιας συγκεκριμένης κοινότητας που διατηρεί πνευματική επαφή με το έργο του εκλιπόντος. Τα τελευταία χρόνια συνέβη και ένα θαύμα που ανέτρεψε την ως τώρα τηρούμενη συνθήκη επιβίωσης: η ψηφιοποίηση εκατομμυρίων εντύπων ανέσυρε από τη σφαίρα της λήθης και επανέφερε στη συλλογική μνήμη εκατοντάδες χιλιάδες ονόματα δημιουργών και ερευνητών.

Ως κλασικός φιλόλογος ο Καθηγητής Οδυσσέας Τσαγκαράκης, τη μνήμη του οποίου τιμά σήμερα το Τμήμα Φιλολογίας, υπήρξε κατά κύρια ειδικότητα μελετητής της αρχαϊκής ποίησης (επικής και λυρικής) και κυρίως του Ομήρου. Ως ομηριστής διεθνούς φήμης συνέγραψε πολλά άρθρα και τρεις μονογραφίες, στις οποίες θα αναφερθώ εν συντομία. Η παλαιότερη ομηρική μελέτη του τιτλοφορείται *Nature and Background of Major Concepts of Divine Power in Homer* (Η φύση και το υπόβαθρο

* Καθηγητής του Τμήματος Φιλολογίας.

των βασιικών ομηρικών αντιλήψεων για τη δύναμη της θεότητας) και εκδόθηκε στο Άμστερνταμ το 1977 από τον εκδοτικό οίκο B. R. Grüner. Έχει έκταση 163 σελίδες και είναι αφιερωμένη στη μνήμη της μητέρας του. Το ερώτημα που τον απασχόλησε είναι αν η δράση των θεών του Ομήρου αποτελεί απλή ποιητική επινόηση, που διαμορφώθηκε για να υπηρετήσει αποκλειστικά τις ανάγκες της πλοκής και γενικότερα της αφήγησης. Ο Τσαγκαράκης υποστήριξε ότι, μπορεί οι θρησκευτικές αντιλήψεις στον Όμηρο να εξυπηρετούν πρωτίστως ποιητικές ανάγκες, αλλά αφορμώνται από την πραγματικότητα και η αφετηρία τους είναι αναγνωρίσιμη, με την έννοια ότι συνδέονται με την κοινή λατρεία, όπως τη γνωρίζουμε από τους ιστορικούς χρόνους αλλά και από τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι πινακίδες της Γραμμικής Β. Στη μονογραφία του συζητά τις ιδιότητες και τις ενέργειες του Δία, του Απόλλωνα, της Αθηνάς, ανώνυμων θεοτήτων («θεοί», «θεός», «δαίμων») καθώς και της Μοίρας.

Οι πιο κλασικές περιπτώσεις αφορούν σε θεϊκές παρεμβάσεις, όπου η θεότητα εκπληρώνει ευχές και εισακούει παρακλήσεις ή αντίστροφα τιμωρεί και βλάπτει τον άνθρωπο. Εδώ η αναλογία με τη λατρευτική πράξη είναι προφανής και ο Τσαγκαράκης εισφέρει πολλά παραδείγματα, που συνδέουν τον ποιητικό κόσμο του Ομήρου με την κοινή λατρεία. Τι γίνεται, όμως, με την περίπτωση π.χ. της Αθηνάς στην πρώτη ραψωδία της *Ιλιάδας*; Υπενθυμίζω το επεισόδιο. Είναι η στιγμή όπου ο Αχιλλέας, εξοργισμένος με τον Αγαμέμνονα, είναι έτοιμος να σύρει το ξίφος του από τη θήκη οπότε εμφανίζεται η Αθηνά από τον ουρανό και τον εμποδίζει. Ο ποιητής μάς πληροφορεί ότι την έστειλε η Ήρα που νοιάζεται και αγαπά το ίδιο και τον Αχιλλέα και τον Αγαμέμνονα. Η θεά στέκεται πίσω από τον Αχιλλέα και πιάνει την ξανθή κόμη του. Είναι ορατή μόνο στον ίδιο και σε κανέναν άλλο. Ας παρακολουθήσουμε τη συνέχεια μέσα από τη μετάφραση των Καζαντζάκη και Κακριδή:

Σάστισε αυτός, τα πίσω στράφηκε, κι ευτύς αναγνωρίζει
την Αθηνά Παλλάδα — κι άστραφταν φριχτά τα δυο της μάτια —
και κράζοντάς τη με ανεμάρπαστα της συντυχαίνει λόγια:
«Τέκνο του Δία του βροντοσκούταρου, γιατί ήρθες τώρα πάλε;
Για τον υγιό του Ατρέα μην έτρεξες, να δεις την ξιπασιά του;
Εγώ ένα λόγο ωστόσο θα ΄λεγα, που θα γενεί, λογιάζω:
με τ' άπρεπά του αυτά καμώματα θα γοργοθανάτισει.»
Τότε η Αθηνά, η θεά η γλαυκόματη, του απηλογήθη κι είπε:
«Ήρθα να πάψω εγώ την όργητα που σε κρατεί, αν μ' ακούσεις,
σταλμένη απ' την κρουσταλλοβράχιονη την Ήρα από τα ουράνια,

που και τους δυο σας ίδια νοιάζεται κι ίδια σας έχει αγάπη.
 Μον' έλα, σκόλνα τα μαλώματα και το σπαθί μη σέρνεις·
 με λόγια ωστόσο, αν θέλεις, βρίσε τον, κι όπου σε βγάλει η γλώσσα!
 Κι εγώ ένα λόγο τώρα θα 'λεγα, που σίγουρα θα γένει:
 τρίδιπλα τόσα δώρα ατίμητα μια μέρα θα σου δώσουν
 γι' αυτό το ντρόπιασμα, μόν' άκου μας και το θυμό σου κράτα.»
 Τότε ο Αχιλλέας ο φτεροπόδαρος απηλογοιά τής δίνει:
 «Δεν πρέπει αλήθεια την ορμήνια σας, θεά, να παρακούσω,
 κι ας πνίγει η οργή βαθιά τα σπλάχνα μου· το πιο συφέρο αυτό 'ναι.
 Που τους θεούς γρικάει, με προθυμία τον συνακούν κι εκείνοι.»
 Είπε, και το τρανό ξανάσπρωξε σπαθί του στο θηκάρι
 στη βαριά φούχτα το χερόλαβο κρατώντας το ασημένιο.

Η επιφάνεια της Αθηνάς έχει εξηγηθεί ως ψυχολογικό φαινόμενο και ως ποιητικό εύρημα αλλά ο Τσαγκαράκης μας δίνει τη δική του ερμηνεία. Ας τον ακούσουμε:

[...] δεν είναι δίκαιο να απορρίψει κανείς το θρησκευτικό στοιχείο στην περίπτωση αυτή και είναι επιπλέον λάθος διότι στον Όμηρο αλλά και στην κοινή θρησκεία υφίσταται η αντίληψη της Αθηνάς που νουθετεί. Εξάλλου είναι γενικά αποδεκτό το θρησκευτικό υπόβαθρο της θεϊκής επιφάνειας. Ο πιο συνειδητοποιημένος αναγνώστης μπορεί να κάνει λόγο για *ψυχολογικό θαύμα* αλλά δεν μας βοηθάει να αντιληφθούμε τα αισθήματα του ομηρικού ανθρώπου.

Η δεύτερη και σημαντικότερη μονογραφία του Οδυσσέα Τσαγκαράκη τιτλοφορείται *Form and Content in Homer (Μορφή και περιεχόμενο στον Όμηρο)*. Συμπεριελήφθη, με αριθμό 46, στη σειρά *Hermes Einzelschriften*, που τότε εξέδιδαν οι διακεκριμένοι μελετητές της κλασικής γραμματείας Jochen Bleicken, Karl Büchner και ο πολύ γνωστός ομηριστής Wolfgang Kullmann. Εκδόθηκε το 1982 στο Wiesbaden από τον εκδοτικό οίκο Franz Steiner. Ο Τσαγκαράκης αφιερώνει το βιβλίο, που έχει έκταση 170 σελίδες, στη μνήμη του πατέρα του.

Για την καλύτερη κατανόηση του περιεχομένου και της σημασίας του βιβλίου απαιτείται μια μικρή εισαγωγή. Οι μελετητές Milman Parry και Albert Lord, βασισμένοι στη διαπίστωση ότι τα ομηρικά έπη εμφανίζουν στερεότυπες σκηνές και εκφράσεις, που συχνά επαναλαμβάνονται αυτούσιες, αξιοποίησαν τις έρευνές τους σχετικά με την προφορική ηρωική ποίηση της Πουγκοσλαβίας για να φωτίσουν τον τρόπο σύνθεσης της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα δύο κείμενα παρουσιάζουν ανάλογη τεχνική, αφού βασίζονται σε ένα σύνολο στερεότυπων μικρότερων ή μεγαλύτερων φράσεων (που

αποκαλούνται «λογότυποι») και τυποποιημένων σκηνών. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι τεχνικές στις οποίες βασίστηκε η σύνθεση των δύο επών είναι οι τεχνικές της προφορικής ποίησης, όπως είχαν διαμορφωθεί τους προηγούμενους αιώνες. Η παράδοση τροφοδότησε τον ποιητή των ομηρικών επών με μια τεχνητή διάλεκτο, με γλωσσικά στοιχεία διαφόρων εποχών και περιοχών, με πολλά συνώνυμα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε διαφορετικές μετρικές θέσεις, με ένα σύνολο λογοτύπων που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες θέσεις του στίχου, με τυπικές σκηνές και επεισόδια.

Στον πρόλογο ο Τσαγκαράκης εξηγεί τον λόγο που τον παρακίνησε να γράψει το ανά χείρας βιβλίο:

Ενώ η εξάρτηση από την προφορική παράδοση θεωρείται δεδομένη και γνωρίζουμε πολλά για τους λογότυπους και τα θέματα, δεν κατανοούμε εξίσου καλά την ποίηση που αυτά τα στοιχεία βοήθησαν να δημιουργηθεί. Ο λόγος είναι γιατί συζητήθηκαν ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική τελειότητα που διακρίνουμε στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* και κατά συνέπεια δεν έχει αξιολογηθεί η σημασία τους όπως αρμόζει. Θα φανεί [εννοεί κατά την ανάπτυξη του θέματος] ότι τα «λογοτυπικά» και «τυπικά» στοιχεία δεν είναι ζήτημα τυχαίας παράλειψης, σύντηξης ή μετάθεσης. Αντίθετα τα στοιχεία αυτά δύνανται να εξατομικευθούν και να ενσωματωθούν στη δομή του έπους.

Ο Τσαγκαράκης δέχεται, όπως όλοι οι μελετητές πια, το προφορικό υπόβαθρο των ομηρικών επών αλλά επιμένει σωστά στην εξατομίκευση και την εξειδίκευση τυπικών στοιχείων όσον αφορά στη δομή του στίχου, σε επανερχόμενα θέματα και σκηνές μάχης, και στις παρομοιώσεις. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ξεκινάει την κριτική του από το αίτημα που πρόβαλαν ο Notopoulos και ο Lord για την ανάγκη να συνταχθεί μια νέα, «μη αριστοτελική ποιητική» και μια εισαγωγή στον Όμηρο, που να ξεκινάει με τον Parry και όχι με τον Wolf, τον Lachmann και τον Wilamowitz. «Αν ο Όμηρος είχε ενδιαφερθεί για τις αριστοτελικές ιδέες περί ενότητας, δεν θα ήταν Όμηρος ούτε θα είχε γράψει την *Ιλιάδα* ή την *Οδύσσεια*» έγραψε ο Lord.

Αξιίζει να παραθέσω μερικές επιγραμματικές θέσεις που διατύπωσε ο Τσαγκαράκης ως απάντηση σε απόψεις που παράπεμπαν για τα πάντα στους μηχανισμούς της προφορικής σύνθεσης, επιχειρώντας να αποκαθηλώσουν τον δημιουργό Όμηρο μαζί με τον Αριστοτέλη:

Ο ποιητής δεν κατασκευάζει τον εξάμετρο στίχο όπως φτιάχνει κανείς τα τούβλα· την ίδια στιγμή συνθέτει ένα ποίημα, το οποίο απαιτεί

συγκεκριμένοι άνθρωποι να λένε και να κάνουν συγκεκριμένα πράγματα σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. (147)

Ο Parry και οι οπαδοί του μας μύησαν στους μηχανισμούς του ομηρικού στίχου, αλλά φοβάμαι ότι δεν μας μύησαν στην κατανόηση της ομηρικής ποίησης. (148)

Έδειξα ότι η ομηρική τέχνη δεν βασίζεται κυρίως στη χρήση της σωστής λέξης (*le mot juste*) αλλά στη δημιουργία της ατομικής ποιητικής μορφής σε πείσμα των λογοτύπων και της παραδοσιακής ύλης. (148)

Αυτό που δεν κατόρθωσαν οι ποιητές που προηγήθηκαν του Ομήρου είναι να δημιουργήσουν ένα έπος με ενότητα στην πλοκή, όπως συμπεραίνουμε από τα σχόλια του Αριστοτέλη για τα ποιήματα του Επικού Κύκλου. (149)

Η ομηρική πλοκή είναι ανθρωποκεντρική, και αυτό οδηγεί στην εξατομίκευση της μορφής, από τον λογότυπο στη θεματική δόμηση και τέλος στην αφήγηση. Αν κάποτε ο Αχιλλέας, ο Αγαμέμνονας, ο Έκτορας, ο Πρίαμος, ο Οδυσσεύς, η Πηνελόπη, ο Τηλέμαχος, ο Εύμαιος, ήσαν τυπικοί χαρακτήρες που εμφανίζονταν σε τυπικές καταστάσεις, *στα ομηρικά έπη δεν είναι, ειδικά ο Αχιλλέας ο κατεξοχήν ήρωας σε μια κατεξοχήν κατάσταση*, παρά το γεγονός ότι οι χαρακτήρες αυτοί, όπως και ο ποιητής, χρησιμοποιούν τυπικές εκφράσεις όταν μιλούν. (149)

Ας δούμε τώρα πώς προσεγγίζει ο Τσαγκαράκης ένα συγκεκριμένο θέμα, την άφιξη:

Ο Bowra περιγράφει ως εξής την άφιξη στην ηρωική ποίηση: «Ένας ήρωας φτάνει ως ξένος σε ένα μεγάλο σπίτι, τον υποδέχονται και τον ψυχαγωγούν αλλά ο τρόπος της άφιξης του μπορεί να φωτίσει τα ηρωικά ήθη και τον τρόπο που οι σπουδαίοι ήρωες αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλον». Αυτό είναι που αποκαλούμε «βασική ιδέα» [*essential idea*] του θέματος της άφιξης αλλά δεν συμπίπτει το περιεχόμενό της [*content*]. Μόνον όταν ο «ήρωας» γίνεται, για παράδειγμα, Οδυσσεύς, και το «μεγάλο σπίτι» γίνεται το παλάτι του Αλκίνοου θα αποκτήσει περιεχόμενο [*content*] το θέμα της άφιξης, και αυτό είναι δυνατό μόνον εντός ενός ποιήματος. Επιπλέον, αν η άφιξη του συγκεκριμένου ήρωα συνδέεται άμεσα με την πλοκή του ποιήματος, και εν προκειμένω με την πλοκή της *Οδύσσειας*, το περιεχόμενο εξατομικεύεται και έτσι διακρίνεται από μian άλλη άφιξη του ίδιου ήρωα σε άλλο ποίημα. Κατά συνέπεια, η ανακατάταξη των «τυπικών» στοιχείων εξαρτάται απόλυτα από την ατομικότητα

του περιεχομένου [content] και η δομή που προκύπτει συνιστά τη μορφή του [form]. Όταν ο Πρίαμος αντικαταστήσει τον ανώνυμο «ήρωα» και ο Αχιλλέας τον ανώνυμο «οικοδεσπότη» στο τυπικό στοιχείο της άφιξης, η δομή και η μορφή που προκύπτουν διαφέρουν από την περίπτωση όπου ο «οικοδεσπότης» είναι η Καλυψώ και ο Ερμής ο ξένος ή η Θέτις ο ξένος και ο Ήφαιστος ο «οικοδεσπότης». (150-151)

Η σχέση της δημιουργίας των ομηρικών επών, όπως τα γνωρίζουμε, με την προφορική σύνθεση και τους μηχανισμούς της που περιέγραψαν οι Parry και Lord και άλλοι μελετητές αποτελεί ένα ακόμη ανοικτό ομηρικό πρόβλημα και θα παραμείνει, εκτιμώ, και στο μέλλον. Το βιβλίο του Τσαγκαράκη κατέχει σημαντική θέση στην ιστορία του ζητήματος και αποτελεί απαραίτητο ανάγνωσμα.

Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα ο Οδυσσέας Τσαγκαράκης δημοσίευσε, και πάλι στην ίδια έγκριτη σειρά *Hermes Einzelschriften*, το τρίτο και τελευταίο βιβλίο του για τον Όμηρο, με τίτλο *Studies in Odyssey 11 (Μελέτες για τη ραψωδία λ της Οδύσσειας)*. Έχει έκταση 144 σελίδες και είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Άγγελου Φουριώτη. Η εν λόγω ραψωδία της *Οδύσσειας* είναι η αποκαλούμενη *Νέκυια*, με θέμα το ταξίδι του Οδυσσέα στη χώρα των Κιμμερίων, όπου τοποθετείται ο ομηρικός Άδης. Είναι η πρώτη μονογραφία για το θέμα αυτό από το 1935, οπότε ο M. H. A. L. H. van der Valk δημοσίευσε τις *Συμβολές στη Νέκυια (Beiträge zur Nekyia)*. Ήταν η εποχή όπου η πρόσληψη της ομηρικής Νέκυιας κυριαρχούσε στην ποίηση του μοντερνισμού.

Ας δούμε εν συντομία την υπόθεση της *Νέκυιας*. Ο Οδυσσέας μεταβαίνει, με την υπόδειξη της θεάς Κίρκης, στη χώρα των Κιμμερίων. Ακολουθώντας τις οδηγίες της, τελεί θυσίες και καλεί την ψυχή του Τειρεσία. Ο μάντης του αποκαλύπτει ότι ο Ποσειδώνας είναι οργισμένος μαζί του γιατί τύφλωσε τον γιο του Πολύφημο, αλλά προλέγει ότι θα σωθεί τελικά, θα τιμωρήσει τους μνηστήρες και θα έχει ειρηνικό τέλος σε βαθιά γεράματα (προφητεύει και κάποιες άλλες περιπέτειες του Οδυσσέα, μετά τη μνηστηροφονία). Οι σύντροφοι που του απέμειναν θα σωθούν κι αυτοί, αν δεν πειράξουν τις αγελάδες του Ήλιου που θα βρουν στο δρόμο τους. Ύστερα εμφανίζεται το είδωλο της μητέρας του καθώς και τα είδωλα του Αγαμέμνονα, του Αχιλλέα, του Αίαντα και άλλων ηρώων.

Η μελέτη του Τσαγκαράκη διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες, οι οποίες πραγματεύονται κεντρικά ζητήματα της εν λόγω ραψωδίας: το θέμα των πηγών, τη σχέση της *Νέκυιας* με τους απολόγους (δηλαδή την

αφήγηση των περιπετειών του Οδυσσέα στους Φαίακες), προβλήματα σχετικά με επιμέρους τμήματα της *Νέκυιας* και τις δύο αντιλήψεις για τη μετά θάνατον ζωή που συνυπάρχουν στη *Νέκυια*. Ο Τσαγκαράκης υποστηρίζει, μεταξύ των άλλων, ότι η σύνθεση της *Νέκυιας* δεν προϋποθέτει ανατολικές επιδράσεις, όπως έχει υποστηριχτεί. Γράφει ειδικότερα με πολύ παραστατικό τρόπο:

Αν οι Έλληνες ποιητές άκουγαν ότι ένας Βαβυλώνιος ήρωας [αναφέρεται στο έπος του Γιλγαμές] ταξίδεψε στον Κάτω Κόσμο, δεν θα παραξενεύονταν. Το θέμα υπήρχε ήδη στον μινωικό πολιτισμό, ακόμη και παλιότερα, και ήταν βαθιά ριζωμένο στην αρχαιοελληνική επική παράδοση. Οι Έλληνες της Ιωνίας θα μπορούσαν με τη σειρά τους να επισημάνουν σε έναν ανατολίτη ότι ο δικός τους Ηρακλής κατέβηκε παλιότερα στον Άδη, ίσως και πριν ο βασιλιάς του Uruk [δηλαδή ο Γιλγαμές] κάνει το ταξίδι του. (121)¹

Σχετικά με τη συνύπαρξη δύο αντίθετων απόψεων για τη μετά θάνατον τύχη του ανθρώπου, που στην ομηρική *Νέκυια* εμφανίζεται ως σκιώδης οντότητα αλλά διαθέτει και σωματικότητα, ο Τσαγκαράκης σημειώνει τα εξής:

Ως κληρονόμος διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων, ο Όμηρος ενσωμάτωσε ουσιώδη στοιχεία τους στο έπος χωρίς να θεωρεί περίεργη τη συμπαράταξη αντίθετων αντιλήψεων για τη μετά θάνατον ζωή. Αν η καύση κατέστρεφε το σώμα, ήταν εύκολο να φανταστεί κανείς μια *ασώματη ψυχή* στον Άδη, ένα απλό *είδωλον* της προηγούμενης ύπαρξής της. Αν όμως το σώμα ακολουθούσε τη διαδικασία της ταφής, η ψυχή κατέβαινε στον Άδη και συνέχιζε τις δραστηριότητες της γήινης ύπαρξής της ή υφίστατο τιμωρία, που θα μπορούσε να είναι συνέχεια της τιμωρίας που επέβαλαν οι θεοί στους ήρωες στη διάρκεια της ζωής τους. (123)

* * *

Ο κριτικός δεν διαθέτει την αυτοσυνειδησία του δημιουργού, ίσως επειδή η σχέση του με τον άνθρωπο και τον κόσμο είναι δευτερογενής, δηλαδή μέσα από τα μάτια άλλων, ή ίσως επειδή αυτή είναι η σύμβαση που επικράτησε στον δικό μας πολιτισμό. Εκ των πραγμάτων, όμως, το έργο του γίνεται κτήμα της κοινότητας των ειδικών και αργότερα

¹ Ο Τσαγκαράκης δεν πρόλαβε την περίφημη μονογραφία του πρόσφατα αποβιώσαντος Martin West με τίτλο *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Οξφόρδη 1997, ο οποίος, δέχεται μεν εκτενείς επιδράσεις του έπους του Γιλγαμές στα ομηρικά έπη, αλλά δεν μνημονεύει καμιά επίδραση ειδικά στη *Νέκυια*.

ο ίδιος περνάει στη συλλογική μνήμη, ανάλογα με το μέγεθος της επιστημονικής του συμβολής. Χάρη στα άρθρα και κυρίως χάρη στις μονογραφίες του, ο Οδυσσέας Τσαγκαράκης κατέλαβε μια σημαντική θέση στη διεθνή κοινότητα των ομηριστών και των αναγνωστών του Ομήρου. Κατά τον Harold Bloom, είμαστε όλοι παιδιά του Ομήρου και ειδικά όσοι τον τιμούν με το έργο τους, δημιουργικό ή ερευνητικό. Παιδί του Ομήρου, από τα επιφανή, υπήρξε και ο Οδυσσέας Τσαγκαράκης.

